

סקירת ספרים

הערות על משנת גורדון לאור מקורותיה היהודיים

שלום רצבי

אברהם שפירא, **אור החיים ב'יום קטנות'**: משנת א. ד. גורדון ומקורותיה בקבלה ובחסידות, עם עובד, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1996, 372 עמודים

פנים רבים לייחודו של אהרון דוד גורדון (א"ד גורדון). שלא כמרבית חבריו אנשי העלייה השנייה ראה א"ד גורדון את המהפכה הציונית לא כמהפכה לאומית-חברתית בלבד, אלא גם כמהפכה החותרת להתחדשות דתית.¹ וכשם שתפיסתו הציונית מיוחדת כך מיוחד גם מפעלו כמורה דרך לבני דורו ולדורות שאחריו. שלא כמשנתם של מוריה ומנהיגיה של העלייה השנייה, משנתו מתייחדת בזה שאין היא באה להורות הלכה בענייני השעה דווקא. לפיכך, כפי שכבר הראו החוקרים, בשעה שהוא מבקש לברר את שאלת מקומו ומעמדו של היחיד הוא ניצב מול שאלות בסיסיות כגון מהו האדם, מהו הטבע, מה מקומו של האדם בטבע, מהו היחס בין היחיד ללאום ועוד. אף באורחות חייו וביחסו ליהדות ניכר ייחודו של גורדון. גם כשעלה לארץ-ישראל והפסיק לקיים מצוות מעשיות לא נטש את אמונתו בערכה של היהדות בתור תרבות ודת. מעולם לא התנכר לעולם היהודי שעל ברכיו עוצב. כך, למשל, היה סבור שהמהפכה הציונית פירושה תמורה שבה האידאלים היהודיים והכלל אנושיים צריכים להיצרף מחדש ולקבל 'צביון חדש, יותר עמוק ויותר רחב'.² ואין הדברים אמורים ביחס מופשט בלבד, שהרי 'עד היום', כפי שהוא כותב לפיכמן, 'אף-על-פי שאני היום רחוק מהחיים ההם ומהספרות העתיקה, אני מרגיש יותר קרבה נפשית אל החיים ההם ואל הספרות העתיקה: התנ"ך, התלמוד, המדרש, הווהר וכו'.³ בעקבות ספרו החדש של א' שפירא מן הראוי לשוב אפוא ולהירש לשאלת תפקידם של המקורות היהודיים בחקר הגותו של גורדון.⁴ שכן אם ברובד הגלוי איתר

1. ראה: ש"ה ברגמן, אהרון דוד גורדון - האדם ורעותיו, ירושלים תשי"א, עמ' 5.
2. א"ד גורדון, 'חשבוננו עם עצמנו', כתבי א. ד. גורדון, א. האומה והעבודה, תל-אביב תשי"ב, עמ' 365.
3. א"ד גורדון, מכתב אל פיכמן מ-1920, כתבי א. ד. גורדון, ג. מכתבים ורשימות, ירושלים תשי"ד, עמ' 118.
4. א' שפירא, **אור החיים ב'יום קטנות'**: משנת א. ד. גורדון ומקורותיה בקבלה ובחסידות, תל-אביב 1996.

שפירא את מקורותיה בארון הספרים היהודי, הרי ברובדו הסמוי של המחקר הוא נדרש אל השוני העקרוני שבין משנתו של גורדון ובין תפיסותיה הבסיסיות של החסידות;⁵ והידרשות שכזאת משמעה ניסיון לקבוע את המקום שתופסת הגותו של גורדון ברצף החי של המחשבה היהודית לדורותיה.

מאחר שאין להבין את הגותו של גורדון במנותק מן החוויה הארץ-ישראלית, הכרה הוא להציג את הרקע לחוויה זו כהקדמה לכל עיון בהגותו. בחורף תרס"ד (1904) נפרד גורדון ממשפחתו, ובחודש אדר של אותה שנה הגיע לארץ-ישראל.⁶ בן ארבעים ושמונה שנה היה בבואו, ועבודה גופנית מעולם לא עבד. אבל נחרץ היה באמונתו שהעבודה היא תנאי לא לגאולתו של העם היהודי בלבד, אלא של כל אדם ואדם, ובכלל זה של היהודי. בהקשר הזה יצוין שגורדון אמנם 'לא בא', כדברי בובר במאמרו 'המגשים', 'מתוך הוויה נעדרת טבע להוויה טבעית',⁷ אבל הוא לא ראה את עצמו קשור לטבע כל עוד חי בגדר טפיל של הטבע. בקשיי ההסתגלות שלו ושל חבריו הצעירים לחיי עבודה ראה תוצאה של מורשת דורות שלא הבינו את חשיבותה של העבודה ולא עמדו על תוכנה וערכה.⁸ הוא האמין שבכות ההכרה, האמונה והרצון יוכל אף הוא, 'הזקן' בן הארבעים ושמונה, לאמץ חיים של עבודה. ואכן, מיד בבואו לארץ החל לחפש עבודה במושבות. בשנים הללו התקשו גם פועלים צעירים למצוא עבודה במושבות, ולו, לאיש המבוגר, היתה זו משימה קשה ביותר. אבל בזכות נחרצותו השיג סוף-סוף עבודה יומית בפתח-תקווה, ומכאן ואילך חי חיי עבודה כמעט כל 18 שנות חייו בארץ.

כבר בשנים הראשונות לישיבתו בארץ-ישראל היה גורדון לדמות מופת ופעמים אף לדמות אב מנחמת. כך, לדוגמה, מתוארה אחד מהבריו: 'אודה ולא אבוש שרק גורדון האדם היה משפיע עלי תמיד ולא גורדון הסופר והוגה הדעות'.⁹ ואכן, בדברים שכתבו עליו מכריו והבריו אחרי מותו הודגשה ההשפעה הבלתי-אמצעית שהקרינה אישיותו.¹⁰ אחרי ככלות הכול, כך כותב מוקי צור, אם מישהו היה מסוגל להושיט סעד אבהי לצעירים שנשטו אחריהם את כל עברם היה זה גורדון, שסימל 'את הרציפות ללא בגידה וההתפשרות ללא ויתור על המהפכה האישית'.¹¹ אך טבעי

5. ראה למשל שם, עמ' 334.

6. על חייו קודם עלייתו לארץ-ישראל ראה: י' אהרונוביץ, 'רשימות לתולדותיו', כתבי א. ד. גורדון, א, עמ' 55-64. כל הפרטים הביוגרפיים שלהלן לקוחים אף הם מן הרשימות האלה.

7. מ"מ בובר, 'המגשים', בתוך: א' שפירא (עורך), נתיבות באוטופיה, תל-אביב 1983, עמ' 258.

8. שם, עמ' 64-65.

9. מצוטט על-פי ש"ה ברגמן, 'מבוא', בתוך: כתבי א. ד. גורדון, ב, האדם והטבע, ירושלים תשי"א, עמ' 9.

10. יתר-על-כן, בשל העוצמה של דמותו וזיקת ההערצה אליו היה גורדון, כפי שמציין א' שפירא בספר שלפנינו, 'לגיבור ספרותי: דמותו צוירה בסיפורים, שירים ורומנים לרוב'. ראה: שפירא, אור החיים ביום קטנות, עמ' 13.

11. מ' צור, ללא כתונת-פסים, תל-אביב 1976, עמ' 80.

אפוא שעד מהרה החל גורדון לחוש בדידות בקרב חבריו הצעירים.¹² דומה שבשל תחושת בדידות זו נדחף כמעט מיד עם עלייתו ארצה לבטא את חווייתו הארץ-ישראלית על כל היבטיה ביומנים, אגרות, רשימות, מאמרים ומסות. הווי אומר: ביצירתו ההגותית שאף גורדון בראש ובראשונה לתת דיווח-שבון על חווייתו הקיומית, קרי חווייתו הציונית-החלוצית של איש העלייה השנייה. מכאן נגזר אפוא אופיה האקסיסטנציאלי של הגותו, הקשורה בטבורה גם בעולמו האישי בתור יחיד וגם בכלל המעשה הציוני בארץ-ישראל.

לאור כל האמור למעלה אין צריך לומר שבשל דמותו שהיתה לאגדה ובשל מאמריו הכבדים מעטים בלבד באים בשערי משנתו של א"ד גורדון. עם אלה נמנים אישים כגון ש"ה ברגמן, שערך עם א' שוחט את כתבי גורדון בשלושה כרכים, נ' רוטנשטרייך וא' שביד, שפרסם ב-1970 את ספרו היחיד: עולמו של א.ד. גורדון. נראה שהגותו של גורדון עוררה את עניינם הרב של המורים והחוקרים הללו משום שכתביו מאירים את עולמו הרוחני, את חווייתו ותרבותו, וממילא נותנים לציונות החלוצית ביטוי מקיף ועמוק ביותר.¹³ בכך הוא שונה, כמובן, מברל כצנלסון, שלמה צמח ויוסף אהרנובין, שהיו אידאולוגים יותר ושאלו לתת מענה ברור לבעיות השעה בעיקר. כפועל יוצא מנסינו של גורדון להקיף בהגותו את כל מרכיבי קיומו כאדם וכיהודי עומדת משנתו, כפי שטוען פרופ' שביד, בתוך הרצף של ספרות ישראל לדורותיה והיא עשויה להעמיד את הקורא המעיין בה על החדש ועל זיקותיו השונות לרצף. ואמנם, השאלות העיקריות בחקר משנתו של גורדון הן שאלת מקורותיו הפילוסופיים-העיוניים ושאלת הביוגרפיה הרוחנית-היהודית שלו. כך, לדוגמה, ציין פרופ' נ' רוטנשטרייך בצער כבר בשנת 1947 שהביוגרפיה הרוחנית של גורדון אינה ידועה כלל ולא נעשה שום ניסיון לחבר רשימה של הספרים שקרא בארץ ולאמוד את ההשפעות שספג מהוגי דעות למיניהם.¹⁴

בעקבות הדברים האלה ואחרים החל ש"ה ברגמן, במבואו לכתבי גורדון, במלאכת חשיפת השפעותיה של ההגות הכללית על משנתו של גורדון, ובעיקר על הזיקות שבינה ובין משנתו של ברגסון.¹⁵ בדומה לברגמן נדרש א' שביד, בספרו היחיד הנוכח למעלה, לצדדים הפילוסופיים-היהודיים בהגותו של גורדון. אבל איש לא בדק ביסודיות את מושגי הערך המשוקעים בהגותו של גורדון ולא ביקש לאתר את מקורותיהם בעולמו הרוחני, האמצעי והבלתי-אמצעי. במחקרו החדש של א' שפירא אור החיים ביום קטנות: משנת א. ד. גורדון ומקורותיה בקבלה ובחסידות יש כדי למלא במידה מרובה את החסר הזה.

אין להבין מן הדברים האלה שהספר המונח לפנינו הוא ביוגרפיה רוחנית פשוטה כמשמעה. אבל הנחת היסוד של א' שפירא, המסתמך על המיליה הרוחני והחברתי-

12. גורדון (לעיל, הערה 3), עמ' 159.

13. א' שביד, היחיד: עולמו של א.ד. גורדון, תל-אביב 1970, עמ' 11.

14. נ' רוטנשטרייך, 'הבעיה העיונית של א.ד. גורדון', הארץ, י"ז בשבט תש"ו.

15. ברגמן (לעיל, הערה 9), עמ' 14-17.

התרבותי של גורדון, היא ש'יניקותיו, מושגיות כאטמוספירות, של גורדון מהמיסטיקה היהודית היו לגביו ספונטניות או מובנות לו מאליהן.¹⁶ הנחה זו משמעה שאף אם אין גורדון נדרש במפורש למושגים ומונחי-אב שמקורם בחסידות או בקבלה הרי שהמילון החסידי, כפי שמעיד ריבוי המושגים החסידיים והקבליים בכתביו, היה נכס צאן ברזל בעולמו. הווי אומר: אם לא ציין גורדון את מקורותיו או לא נזקק לבררם ולהגדירם אין זה אלא משום שראה בהם חלק אינטגרלי ברור ומובן מעולמו הרוחני. יתר-על-כן, כפי שמציין שפירא, גם הדמיון הרב שבין יצירותיו ההגותיות של גורדון ובין ספרות ה'קדוש והעיון החסידית מלמד על קרבתו הפנימית והבלתי-אמצעית לחסידות ולקבלה; גם פה וגם שם אין אנו עומדים מול משנה סדורה, אלא מול פר'ן של 'התפרצויות ואימפרוביזציות של הנפש עצמה - נוכח הבעיות שמציבים החיים' עצמם.¹⁷ מאב-תפיסות אלה נגזרה גם המתודה שאימץ שפירא במחקר שלפנינו. מאחר שאותם נדבכים מופנמים שעליהם גורדון משתית, גם שלא ביודעים, את הגותו, מקורם במיסטיקה היהודית ובהסידות, הדרך היעילה ביותר לקבוע את החידוש וההמשך שבה במסגרת מחשבת ישראל היא 'גילוי או איתור מקורות מתוך מדפים שונים בארון הספרים היהודי-היסטורי, הטבועים בפנימיותו כניגונים נשמתיים'.¹⁸

ואמנם, על-ידי איתור מקורותיו המופנמים של גורדון פרש שפירא לפני הקורא את מושגי-הערך הבסיסיים כגון 'יחיד', 'הכרה והווייה', 'הנקודה החיה', 'צמצום והתפשטות', 'הטבע והאדם', שעליהם נרקמה הגות ייחודית זו. ניתוחו של מושג-הערך 'יחיד' ומרכיביו הרבים במשנתו של גורדון, למשל, מתוך חשיפת מקבילותיו בחסידות ובמיסטיקה היהודית, מאיר את זיקותיו של המושג הזה לגאולה הפרטית מיסודה של החסידות.¹⁹ גם במשנתו של גורדון, כמו בחסידות בדורותיה הראשונים, אין אנו מוצאים כיסופים לגאולה אסכולוגית. תחת זה נמצא גם בחסידות וגם בהגות הגורדונית שאיפה להתחדשות דתית מתמדת, שהיא בראש ובראשונה מהפכה אישית פנימית שמגמתה 'התחדשות הנשמה'.²⁰ מכוון של האבחנות האלה, הנוגעות לאבני השתייה של עולמו של היחיד, ניגש שפירא להארת משמעותה הרוחנית של העלייה השנייה. ההגשמה הציונית של אנשי העלייה השנייה, שהיתה בעיקרה עלייה של בודדים במועדם, ציינה לדעתו את 'חריגתו של יחיד מדלת אמות של סגירותו בעצמו'.²¹ על מלוא ממדיה ומשמעותיותה של הגשמה זו עמד שפירא בשעת ניתוח עולמו של היחיד ומעגלות השתייכותו אליבא דגורדון.²²

בשל אופיה האישי של הגותו של גורדון חורגת תרומת מחקרו החדשני של א' שפירא ממלאכת חישוב מושגי-הערך בהגותו של גורדון ומאיתור מקורותיהם בלבד.

16. שפירא, אור החיים ביום קטנות, עמ' 23.

17. שם, עמ' 24.

18. שם, עמ' 25.

19. שם, עמ' 27-29.

20. שם, עמ' 79.

21. שם, עמ' 52-53.

22. שם, עמ' 191-215.

כאמור, בדומה להגותם של פילוסופים אקסיסטנציאליסטים רבים, נכתבה משנתו של גורדון מכוחו של הדחף, לתת מענה אישי ביותר לכאן ולעכשיו. אבל, כפי שמוכיח שפירא בספרו החדש, מענהו של גורדון אינו נובע רק מתוך הכאן והעכשיו, 'אלא על יסוד מערכת אמונות ודעות [...] שבה נצרפים כובדו של העבר יחד עם מחויבות אישית לעתידות ההיסטוריה היהודית'. לשון אחר, גורדון נענה למציאות הארץ-ישראלית שחוה עם חבריו הצעירים אנשי העלייה השנייה והשלישית 'כשהוא עמוס ומצויד (בזכרון היסטורי כבאוטופיה יהודית-ציונית)'.²³ כלומר, בחישוב מקורותיו החסידיים והקבליים של גורדון יש כדי להעמידנו על מרכז הכובד של הגותו מזה ועל ההכרות והתובנות שהפנים מזה, שרק על מצען אפשר להבין את הגותו על כל צדדיה. למותר להוסיף שרק משנעמוד על מקורותיה המופנמים של הגותו ועל השוני העקרוני שבינה ובין מקורותיה נוכל להעריך את מפעלו ההגותי במסגרתה של המחשבה היהודית לדורותיה.

כדי לעמוד על חשיבות פענוחם של מושגי האב במשנתו של גורדון מתוך התייחסות למקורותיה המופנמים ביותר די להצביע על הדרך שקרא פרופ' שטרנהל את תפיסתו הלאומית של גורדון.²⁴ לנגד עיניו של שטרנהל עמדה ההגות הלאומית האירופית, וליתר דיוק הגותם של הוגי הלאומיות האינטגרלית, ולאורה בלבד הסביר את תפיסתו הלאומית של גורדון ואת משמעויותיה.²⁵ ואילו המעיין במושג 'היחיד' ובמעגלות השתייכותו במשנתו של גורדון כפי שמשרטסם שפירא בספר שלפנינו מגלה את מקומו המצומצם של פרימט ה'אומה' במובנו השגתי בהגותו של גורדון.²⁶

הוא הדין למושג הלאומיות האורגנית ששטרנהל מייחס לגורדון, לעומת מושג הלאומיות של גורדון הנחשף בחיבור שלפנינו. לכאורה אפשר למצוא קווי דמיון רבים בין מושג הלאומיות של גורדון למושג הלאומיות האינטגרלית, שכן בתשתית הגותו של גורדון 'היחיד' נתפס כתכלית לעצמו, ואף-על-פי-כך אין האחריות והערבות ההדדית בהגותו מצטמצמות למסגרתו של הלאום היהודי בלבד והן חובקות את האנושיות כולה.²⁷ ואכן, דומה שרק תפיסת מושג הלאומיות של גורדון בדרך זו עשויה לסייע בידינו להבין את שורשיו ומורכבותו של המושג 'עם-אדם' אצל גורדון, שמשמעו בראש ובראשונה שלילת 'האגואיזם הקדוש' של המדינה או העם והחלת המוסר על היחיד ועל העם כאחד. לפיכך שפירא מבהיר בפסקנות: 'היבראותו מחדש של העם בצלם אלוהים, היעשותו לעם-אדם - היא לגביו דרישה ותנאי לאפשרות הגשמת הציונות'.²⁸ אל לה לציונות, אליבא דגורדון, להסתפק ביצירת אדם חדש

23. שם, עמ' 26.

24. ז' שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה: לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית 1904-1940, תל-אביב 1995.

25. שם, עמ' 61-95.

26. שפירא, אור החיים ביום קטנות, עמ' 191-215.

27. שם, עמ' 209-211.

28. שם, עמ' 206: ראה גם ברגמן (לעיל, הערה 9), עמ' 87-88.

בלבר. עליה לחתור גם ליצירתו של 'עם-אדם' חדש. ורעיון זה, כפי שמציין שפירא, היה בשביל גורדון 'קו מדריך למפעל התחיה הציוני'.²⁹ התפיסות והמגמות האידיאיות שחשף שפירא בספר שלפנינו פותחות אפוא יותר מצוהר להבנת מקורות עמדתו של גורדון כלפי מוסדות הציונליים-תכליתיים כמו המפלגה, המדינה, הצבא וכיוצא באלה, וגם להבנת עמדתו הכמופציפיסטית בשאלת היחסים בין יהודים לערבים ובסוגיית השימוש בכוח.³⁰

ברומה לזה, בהארת המקורות היהודיים של הגותו של גורדון אפשר לשוב ולהידרש לשאלה אם ראה גורדון בציונות מהפכה שעיקרה התחלה מחדש או תנועה של המשך ושינוי. העיון במושגים 'התפשטות', 'צמצום', ותפיסת הזהות אלוהים=הטבע, למשל, ששאב גורדון ממשנת החסידות והקבלה, יש בו ללמד שהיחס החדש במשנתו לטבע, לאומה ולעם אין פירושו שלילת העבר היהודי. אדרבה, גורדון מותח ביקורת חריפה ביותר על שוללי העבר, כלומר שוללי המסורת וההיסטוריה היהודית, כדוגמת ברנר וברדיצ'בסקי. שאיפתו היא בראש ובראשונה ליצירה שתתבסס על אמונה דתית, שאחד ממקורותיה הוא הזיכרון ההיסטורי של עם ישראל.³¹ 'התחיה', אומר גורדון, 'מופְּרֶיֶת ויוצרת מכוחו של העבר. ההתחדשות מוזנת על-ידי המורשה [...]'.³²

בהקשר הזה אפשר להבין את יחסו של גורדון לארץ-ישראל ואת המקום שתופסים בעיניו חיי עבודה, בעיקר עבודת האדמה, בארץ-ישראל. לסברתו אין לרכוש יחס אמתי ויציב לסוד החיים וההוויה, שהוא התנאי הקודם לכל התחדשות דתית, בלי ארץ-ישראל. וברוח זו מטעים גורדון שכשם שרק בארץ-ישראל יכול היחיד היהודי לצאת מהוויית חיים של 'צמצום' אל 'חיים של התפשטות', כך רק בארץ-ישראל יוכל היהודי לקנות לו יחס רליגיזי אמתי אל ההוויה, שכן 'כינורו של דוד יכול לשוב לכוחו רק פה בארץ-ישראל'.³³

על דרך ההכללה אפשר לומר אפוא שמחקרו החדש של שפירא עשוי להשפיע רבות על חקר הגותו של גורדון. יש בו לסייע בקביעת מקומה של משנתו ברצף המחשבה היהודית לדורותיה וגם להבהיר לנו את מושגי האב של הגותו. אבל יותר מכול נראה לי שתרומתו של שפירא במחקר שלפנינו תורגת, כפי שנרמז לעיל, מן התחום של חקר משנתו של גורדון. כדוגמת כל הגות, ובייחוד כשהדברים אמורים בהגות אקסיסטנציאליסטית, גם הגותו של גורדון חותרת לשקף את חווייתו הקיומית על כל צדדיה. נקל להבין אפוא שעל-ידי הבנת משנתו נוכל לרדת גם לחקר משמעותה הרוחנית של העלייה השנייה, שהיא בסופו של דבר התופעה ההיסטורית המשתקפת בהגותו של גורדון.

29. שפירא, אור החיים ביום קטנות', עמ' 205.

30. על עמדתו של גורדון בשאלת השימוש בכוח ובשאלת הערבים ראה למשל: אניטה שפירא, חרב היונה, תל-אביב 1992, עמ' 137 ואילך; וכן: י' גורני, השאלה הערבית והבעיה היהודית, תל-אביב 1983, עמ' 208-210.

31. שפירא, אור החיים ביום קטנות', עמ' 295-296.

32. שם, עמ' 314.

33. שם, עמ' 289-301; וכן בובר (לעיל, הערה 7), עמ' 260-261.